

МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР І КОМУНІКАТИВНА СИТУАЦІЯ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Корольов Ігор Русланович,

канд. філол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається співвідношення понять "мовленнєвий жанр" і "комунікативна ситуація". З'ясовано, що між ними існують гіперо-гіпонімічні відношення, адже різні типи комунікативних ситуацій входять у якість складової у структуру того або іншого мовленнєвого гіпержанру.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, комунікативна ситуація, дискурс, мовленнєвий акт.

Вивчення процесу становлення дискурсивного мислення не може ігнорувати вчення про жанри мовлення, яке останнім часом сформувалося в особливо перспективний напрям антропоцентричної лінгвістики – жанрознавство (генристику) [Арутюнова 1998; Барнет 1985; Бацевич 2003; 2005; Дементьев 2000; Дерпак 2005; Седов 1998, 2004; Шмелёва 1995; van Dijk 1990]. Проте у сучасній науці ще немає єдності в розумінні мовної природи жанрів спілкування.

Першим проблему жанрів мовлення порушив видатний філософ і філолог ХХ століття М.М. Бахтін. Вчення про жанри мовлення складає один із аспектів бахтінської філософії мови, яка, в свою чергу, відображає тільки один бік його цілісної концепції культури. У монографії "Проблема мовленнєвих жанрів" М.М. Бахтін розмежовує мовленнєве спілкування, висловлення як його одиниці і мову, що постоїчає засоби для побудови висловлень [Алпатов 2001, 132].

Мовленнєвий жанр М.М. Бахтін визначав як категорію, що дозволяє пов'язати соціальну реальність із мовною реальністю. Жанри мовлення вчений називав "приводними ремнями від історії суспільства до історії мови" [Бахтин 1996, 165]. При цьому мовленнєвий жанр він розумів як універсальну одиницю мовлення. "Кожне окреме висловлення, звичайно, індивідуальне, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи таких висловлень, які ми й називаємо мовленнєвими жанрами... Особливо потрібно підкреслити різноманітність мовленнєвих жанрів (усних і письмових). Дійсно, до мовленнєвих жанрів ми повинні віднести і короткі репліки побутового діалогу (причому розмаїтість видів діалогу залежно від його теми, ситуації, складу учасників є надзвичайно великою), і побутову розповідь, і лист (у всіх його різноманітних формах), і коротку стандартну військову команду, і розгорнутий і деталізований наказ, і досить строкатий репертуар ділових документів (у більшості випадків стандартний), і різноманітний світ публіцистичних виступів (у широкому сенсі слова: суспільні, політичні); але сюди ж ми маємо віднести й різноманітні форми наукових виступів і всі літературні жанри (від приказки до багатотомного роману)" [Бахтин 1996, 159–160].

Як зауважується в сучасних теоретичних працях із проблем комунікативної лінгвістики, прагматична спрямованість мовлення детермінує певні типові одиниці й категорії, якими послуговується суб'єкт у процесі мовлення для досягнення бажаних результатів комунікації чи конкретного комунікативного ефекту. Зокрема, важливим компонентом спілкування є використання мовленнєвих жанрів – типізованих схем мовленнєвих дій, закріплених у суспільному обігу, що мають специфічну

притаманну їм тематику, побудову та стилістичне забарвлення [Бахтин 1996; Бацевич 2003]. Комунікативна компетенція мовця складається з певного набору мовленнєвих жанрів [Бацевич 2005; Hymes 1972].

На думку О.В. Дерпак, мовленнєвий жанр можна представити у вигляді об'ємної моделі, у межах якої мовець komponує її складові комунікативні одиниці – мовленнєві акти. Склад конкретної моделі формується залежно від конситуації спілкування, особистостей його учасників, які спроможні вносити корективи до побудови жанру [Дерпак 2005, 3]. Мовленнєві жанри є також складовою певного дискурсу, в якому мовець реалізує тактико-стратегічні дії.

Дотримуючись концепції М.М. Бахтіна, ми визначаємо мовленнєвий жанр як вербально-знакове оформлення типових ситуацій соціальної взаємодії людей [Бахтин 1996, 203]. Для створення наукової класифікації мовленнєвих жанрів важливо визначити співвідношення цієї категорії мовлення з поняттям стилю. Як зауважує К.А. Долинін, функціональні стилі – "це узагальнені мовленнєві жанри, тобто мовленнєві норми побудови певних, досить широких класів текстів, у яких реалізуються узагальнені соціальні ролі" [Долинін 1978, 60]. Проте, окремі вчені висловлюють думку про вербальні жанрові форми, які, зберігаючи свою жанрову природу, виявляються в різних стилях мовлення [Седов 2004]. На думку К.Ф. Седова, такою поліфункціональністю характеризується не жанр у вузькому значенні терміна, а мінімальні жанрові одиниці – субжанри, що у внутрішньожанровій інтеракції виконують роль мовленнєвих тактик, які дорівнюють одному мовленнєвому акту [Седов 2004, 68–69].

Мовленнєвий жанр необхідно розглядати як складову дискурсу [Карасик 2002]. Дискурс у рамках концептуальних положень волгоградської школи неолінгвістики В.І. Карасика розуміється як "семіотичний простір, який складається з вербальних і невербальних знаків, орієнтованих на обслуговування певної комунікативної сфери, а також тезаурус прецедентних висловлень і текстів" [Карасик 2002, 132]. Потенційно дискурс містить також уявлення про типові моделі мовленнєвої поведінки та набір мовленнєвих дій і жанрів, специфічних для певного типу комунікації [Шейгал 2000, 11].

Такий підхід до типології сфер спілкування спирається на протиставлення особистісно-орієнтованого / статусно-орієнтованого типів дискурсу. "У першому випадку нас цікавить адресант з усіма його особистісними характеристиками, у другому – також адресант, але вже як представник тієї чи іншої групи людей. Особистісно-орієнтований дискурс представлений у двох основних різновидах – побутовому й художньому спілкуванні; статусно-орієнтований дискурс – у багатьох різновидах, що виділяються в тому або іншому суспільстві згідно прийнятих у ньому сфер спілкування та існуючих суспільних інститутів (політичного, ділового, наукового, педагогічного, медичного, військового, спортивного, релігійного, юридичного та ін.)" [Карасик 1999, 4].

Міркуючи над природою жанру, І.М. Горелов відзначає, що "жанри мовлення не є зовнішніми умовами комунікації, яких адресант повинен дотримуватись у мовленнєвій діяльності. Жанри мовлення присутні у свідомості мовної особистості у вигляді готових зразків (фреймів), що впливають на процес розгортання думки в текст" [Горелов, Седов 2001, 161]. Виділяються чотири класи мовленнєвих жанрів:

інформативні, імперативні (прохання, поради і т.і.), етикетні або перформативні (привітання, поздоровлення тощо), оцінні [Горелов, Седов 2001, 45].

Проблема мовленнєвих жанрів перетинається з поняттям комунікативної ситуації, одного з основних об'єктів прагмалінгвістичного дослідження. У ході ситуації спілкування мовець вирішує конкретне комунікативно-прагматичне завдання, використовуючи різні способи мовленнєвого впливу, наприклад, здійснює примирення [Божко 2003], освічується в коханні [Кушнір 2005], демонструє агресію [Завражина 2008], виправдовується [Корольов 2008]. Вирішення одного надзавдання за допомогою різних прийомів – мовленнєвих тактик – здійснюється в межах однієї ситуації. У вузькому розумінні мовленнєвий жанр виступає як "тривала інтеракція, що породжує діалогічну єдність або монологічне висловлення" [Хорошая речь 2001, 112]. Тоді можна припустити, що мовленнєвий жанр виступає відносним синонімом комунікативної ситуації. Проте, все ж таки між категорією жанру і комунікативною ситуацією швидше виникають гіперо-гіпонімічні відношення, оскільки різні типи комунікативних ситуацій входять у якості складової у структуру того або іншого мовленнєвого гіпержанру. Так, комунікативна ситуація *"виправдання"* (за тієї умови, якщо не брати до уваги вивчення судового дискурсу) поряд із комунікативними ситуаціями *"звинувачення"*, *"вибачення"* та ін. включається як видове явище в родовий жанр, умовно іменований *"сімейним"*.

Ізофункціональність цих величин дозволяє їх порівнювати, проте всебічна розробка проблеми інтенційності, аналіз комунікативно-прагматичної установки і питань цілепокладання є ключовими для розуміння й опису комунікативної ситуації у лінгвопрагматиці, у той час як при характеристиці мовленнєвих жанрів фактор інтенційності не завжди є визначальним. З огляду на вищезазначене, необхідно звернутися до визначення складових стандартної комунікативної ситуації.

Існуючі підходи до розробки поняття стандартної комунікативної ситуації не містять принципових розбіжностей і можуть бути цілком погодженими на певному абстрактному рівні опису. Більшість дослідників виділяють 5 або 6 складових комунікативної ситуації, і нерідко ті самі компоненти одержують у авторів різні назви [Корольов 2008].

За Р. Якобсоном, стандартна комунікативна ситуація має 6 складових: адресант, адресат, контакт, повідомлення, контекст, код [Jakobson 1980, 81]. Під контактом розуміється взаємодія між комунікантами, особливості її протікання; повідомлення або текст – певна інформація, передана одним суб'єктом іншому; під кодом мається на увазі мова (або мовленнєвий різновид), якою реалізується висловлення.

Лінгвістичний опис комунікативної ситуації припускає знання й урахування параметрів комунікативного акту й ситуації у цілому. Зокрема, як зазначає К.Ф. Седов, у лінгвістичній прагматиці робиться акцент на декількох параметрах, а саме:

- 1) враховуються комуніканти з їх об'єктивним і суб'єктивним мовно-практичним знанням і досвідом, фоновими знаннями, цілями спілкування;
- 2) береться до уваги набір соціальних детермінант (оскільки кожний із комунікантів у ході мовленнєвого спілкування виступає у певній соціальній ролі);
- 3) враховується актуальна ситуація спілкування або безпосереднє оточення комунікантів [Седов 2004].

Як правило, тип КС визначається через специфічні конфігурації соціальних детермінант, а саме: 1) кількість учасників комунікації; 2) комунікативні цілі адресанта й адресата; 3) безпосереднє оточення комунікантів. Поняття типової комунікативної ситуації, за М. Халідеем, є основою варіативності функціонального використання мови. Крім того, частиною комунікативної компетенції мовця є знання про те, як розподіляти лексико-граматичні одиниці в тексті відповідно до різних способів використання мови [Halliday 1978, 32].

Структура стандартної комунікативної ситуації у нашому розумінні є такою:

1. Комуніканти.
2. Висловлення (повідомлення, текст).
3. Процеси вербалізації і розуміння.
4. Обставини комунікативного акту.
5. Комунікативні й практичні цілі комунікантів.

Іншими словами, комунікант (адресант) зі своїми комунікативними й практичними цілями вступає в контакт з іншим комунікантом (адресатом), який також має свої комунікативні й практичні цілі; за певних обставин реалізується певний текст через використання певного мовного коду.

Якщо комуніканти мають однакове уявлення про комунікативні цілі одне одного або про взаємний розподіл комунікативних ролей, комунікація реалізується як кооперація. Якщо ж комуніканти мають різні цілі або різне уявлення про розподіл комунікативних ролей (у тому числі, якщо вони свідомо створюють цю різницю), конфлікт між ними неминучий, тобто стандартна комунікативна ситуація обов'язково перетвориться на конфліктну комунікативну ситуацію. Часто-густо конфліктна комунікативна ситуація спричинюється невідповідністю комунікативних норм, прийнятих у межах тієї чи тієї лінгвокультури.

Таким чином, як категорія комунікативної лінгвістики і лінгвістичної прагматики поняття мовленнєвого жанру певним чином співвідноситься з іншими поняттями та категоріями мовного коду в спілкуванні, перш за все комунікативною ситуацією, дискурсом і мовленнєвим актом [Бацевич 2005, 91]. На нашу думку, є всі підстави вважати співвідношення між мовленнєвим жанром і комунікативною ситуацією ієрархічним: мовленнєві жанри складаються із сукупності комунікативних ситуацій, які, в свою чергу, є складною сукупністю мовленнєвих актів.

В статье рассматривается соотношение понятий "речевой жанр" и "коммуникативная ситуация". Выяснено, что между ними существуют гипер-гипонимические отношения, поскольку разные типы коммуникативных ситуаций входят в качестве составляющей в структуру того или иного речевого гипержанра.

Ключевые слова: речевой жанр, коммуникативная ситуация, дискурс, речевой акт.

The article deals with relations between concepts "speech genre" and "communicative situation". It is stated that between them there are hyper-hyponymic relations, because different types of communicative situations form what is called a speech genre.

Key words: speech genre, communicative situation, discourse, speech act.

Література:

1. Алпатов В.М. Вопросы лингвистики в работах М. М. Бахтина 40–60-х годов / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – 2001. – № 6. – С. 123–137.

2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
3. Барнет В. К принципам строения высказываний в разговорной речи / В. Барнет // Новое в зарубежной лингвистике. – 1985. – Вып. 15. – С. 524–528.
4. Бахтин М.М. Собрание сочинений : в 7 т. / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Русские словари, 1996. – Т. 5 : Проблема речевых жанров. – С. 159–206.
5. Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів : Вид. центр Львівськ. нац. ун-ту, 2003. – 247 с.
6. Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів : ПАІС, 2005. – 264 с.
7. Божко Г.П. Речевые тактики в репертуаре русской языковой личности (на материале коммуникативной ситуации "примирение") : дис. ... кандидата филол. наук : 10.02.02 / Божко Галина Павловна. – К., 2003. – 164 с.
8. Горелов И.Н. Основы психолингвистики / И. Н. Горелов, К.Ф. Седов. – [3-е перераб. и дополн. изд.]. – М. : Лабиринт, 2001. – 304 с.
9. Дементьев В.В. Непрямая коммуникация и ее жанры / Валерий Васильевич Дементьев. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 2000. – 248 с.
10. Дерпак О.В. Конфронтативні мовленнєві жанри : комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.15 "Загальне мовознавство" / О.В. Дерпак. – К., 2005. – 16 с.
11. Долинин К.А. Стилистика французского языка / Константин Аркадьевич Долинин. – Л. : Просвещение, 1978. – 344 с.
12. Завражина Г.В. Мовленнєва агресія та засоби її вираження в масмедійному політичному дискурсі України (на матеріалі російськомовної газетної комунікації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 "Російська мова" / Г.В. Завражина. – К., 2008. – 20 с.
13. Карасик В.И. Религиозный дискурс / В.И. Карасик // Языковая личность : проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. – 1999. – С. 5–19.
14. Карасик В.И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
15. Корольов І.Р. Комунікативна ситуація "виправдання": функціонально-прагматичний та лінгвокультурний аспекти (на матеріалі української, російської та англійської художньої прози XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.15 "Загальне мовознавство" / І.Р. Корольов. – К., 2008. – 19 с.
16. Кушнір Н.О. Вербалізація чуттєвих інтенцій у російському діалогічному мовленні (на матеріалі комунікативної ситуації "освідчення в коханні") : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 "Російська мова" / Н.О. Кушнір. – К., 2005. – 16 с.
17. Седов К.Ф. Структура устного дискурса и становление языковой личности : грамматический и прагмалингвистический аспекты / Константин Федорович Седов. – Саратов : Изд-во Саратовск. пед. ин-та, 1998. – 112 с.
18. Седов К.Ф. Дискурс и личность : эволюция коммуникативной компетенции / Константин Федорович Седов. – М. : Лабиринт, 2004. – 320 с.
19. Хорошая речь / Сиротинина О.Б., Кузнецова Н.И., Дзякович Е.В. и др. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 2001. – 317 с.
20. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса / Елена Иосифовна Шейгал. – М.; Волгоград : Перемена, 2000. – 368 с.
21. Шмелева Т.В. Речевой жанр : опыт общелингвистического осмысления / Т. В. Шмелева // Collegium. – 1995. – № 1–2. – С. 57–71.
22. Dijk van T.A. Discourse & Society : a new journal for a new research focus / T.A. van Dijk // Discourse & Society. – 1990. – № 1. – P. 5–16.
23. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotics / Michael Alexander Kirkwood Halliday. – L. : Edward Arnold, 1978. – 256 p.
24. Hymes D. On Communicative Competence / D. Hymes // Sociolinguistics. – 1972. – P. 269–293.
25. Jakobson R. The Framework of Language / Roman Jakobson. – East Lansing : University of Michigan Press, 1980. – 132 p.